

המוות והעולם הבא בתפיסת קהלת

הרב אלחנן סמט

בסוף פרק ג' קהלת מדבר על המוות ועל העולם הבא [ג, יט-כב]:

(יט) פִּי מִקְרָה בְּנֵי הָאָדָם וּמִקְרָה הַבְּהֵמָה וּמִקְרָה אֶחָד לָהֶם כְּמוֹת זֶה כֵּן מוֹת זֶה וְרוּחַ אֶחָד לְכֹל וּמוֹתֵר הָאָדָם מִן הַבְּהֵמָה אֵין כִּי הַפֶּל הַקָּל: (כ) הַפֶּל הוֹלֵךְ אֶל מְקוֹם אֶחָד הַפֶּל הִנֵּה מִן הָעֶפֶר וְהַפֶּל שָׁב אֶל הָעֶפֶר: (כא) מִי יוֹדֵעַ רוּחַ בְּנֵי הָאָדָם הַעֲלֵה הִיא לְמַעַלָּה וְרוּחַ הַבְּהֵמָה הַיֹּרֶדֶת הִיא לְמַטָּה לְאָרֶץ: (כב) וְנִרְאִיתִי כִּי אֵין טוֹב מְאֹשֶׁר יִשְׁמַח הָאָדָם בְּמַעֲשָׂיו כִּי הוּא חֵלְקוֹ כִּי מִי יִבְיָאֵנוּ לְרֵאוֹת בְּמָה שִׁיִּהְיֶה אַחֲרָיו:

לכאורה ישנה סתירה בין פסוק י"ט לפסוק כ"א. מצד אחד בפסוק י"ט קהלת קובע ש"מותר האדם מן הבהמה אין", אך בפסוק כ"א קהלת מציע שישנו הבדל מכיוון שרוח האדם עולה למעלה לעולם הבא, ורוח הבהמה איננה עולה. יש שפירשו שבאמת קהלת חזר בו תוך כדי הדיון, אבל נראה שפירוש זה איננו תואם את רוחו של קהלת. על כן נראה שיש לפרש את פסוק כ"א כולו כשאלה. לפי זה קהלת מפקפק באחד הדברים היסודיים באמונת ישראל - הישארות הנפש. גם קהלת עצמו כותב בסוף המגילה: "וַיִּשָׁב הָעֶפֶר עַל הָאָרֶץ כְּשֶׁהָיָה וְהָרוּחַ תָּשׁוּב אֶל הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר נִתְּנָה" [יב, ז]. נראה שפה קהלת מפקפק בנקודה הזו - ויש לעמוד על נקודה זו.

באופן כללי אין בכל התנ"ך כולו, וגם בכל התרבויות האנושיות באותה התקופה בעולם, מי שפקפק בהישארות הנפש. הדיון ששרר הוא מה ניתן לומר על העולם הבא, ולא האם הוא קיים. מצד האמת לא ניתן לומר כלום, והדבר הזה גרם לכך שבעם ישראל ובעמים אחרים ניסו לפרש את העולם הבא בצורות אנושיים שונים. אותו הדבר קרה גם ביחס לקב"ה. כיוון שלא מסוגלים להבין במה מדובר, ישנם תרגומים רבים לשפה אנושית כדי לסבר את אוזן השומעים. גם הביטויים של חז"ל מראים שאין הנאה גופנית בעולם הבא. כך מובא בגמרא [ברכות יז, א]:

העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה ולא פריה ורבייה ולא משא ומתן ולא קנאה ולא שנאה ולא תחרות, אלא צדיקים יושבין ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה.

אמירות כאלו מראות שלא עלה על דעת איש לומר שיש גשמיות והנאה גופנית בעולם הבא, וכל הדימויים הגשמיים נאמרו בדרך משל. גם בפרקי אבות חז"ל הבהירו שישנו הבדל איכותי בין העולם הזה לעולם הבא [ד, ז]:

הוא היה אומר יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה מכל חיי העולם הבא ויפה שעה אחת של קורת רוח בעולם הבא מכל חיי העולם הזה:

מאידך ישנו הבדל רוחני בין העולם הזה לעולם הבא, מכיוון שהעולם הזה הוא מקום של יצירה ותשובה.

התנ"ך לא מדבר על העולם הבא, מכיוון שהוא איננו בא להמשיל את העולם הבא. הוא מניח שיש דבר כזה, והוא מעדיף לדבר על הדברים שניתן לדבר עליהם בלי להיכנס לדיבורים על דברים מופשטים. לעומת זאת חז"ל תיארו את העולם הבא במונחים מהעולם הזה כגון "סעודה", ובכך הקלו על האנשים. אך מצד האמת יצור חומר לא יכול לדון בתפיסה שהיא כולה רוחנית.

יש לציין כי אין זה מדויק שהתנ"ך לא עוסק בעולם הבא. בתנ"ך ישנו עיסוק גדול מאוד בשאלת הקיום הנצחי של האדם. מי שמתעלם מהדבר הזה לא יבין קטעים רבים בתנ"ך, ובייחוד בספר תהלים. ספר תהלים דן על גורל הצדיק והרשע, והוא אומר שהצדיק חי לעולם בעוד הרשע נעלם כהרף עין [א, ג-ד]:

(ג) וְהָיָה כְּעֵץ שֶׁתּוֹלַע עָלָיו פְּלִגֵּי מָיִם אֲשֶׁר פָּרְיוֹ יִתֵּן בְּעֵתוֹ וְעָלְהוּ לֹא יִבּוֹל וְכָל אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה יִצְלִיחַ: (ד) לֹא כֵן הַרְשָׁעִים כִּי אִם כַּמֶּץ אֲשֶׁר תִּדְפְּנוּ רוּחַ:

ודאי שספר תהלים לא מתכוון למובן הפשוט שהצדיק יחיה זמן רב, והרשע ימות בגיל מוקדם, שהרי המציאות מורה בדיוק להפך. אם כן, פירושם של התיאורים הפנטסטיים של הצדיקים מתייחסים למשמעות הפנימית של חייהם. כלומר התיאור מדבר על אחיזתם בנצח. גם אם הרשע יחיה זמן רב, בסופו של דבר לא יותר כלום מחייו. חייו עברו לבטלה ולא נאחזו בנצח. הצדיק לעומת זאת הוא כ"עץ שתול על פלגי מים" בגלל המשמעות הנצחית של חייו, גם אם באופן מעשי חייו היו קצרים. העץ הוא סמל לחיים בלתי פוסקים. ישנם עצים שיכולים לחיות אלפי שנים כל עוד לא כורתים אותם. משמעות הדימוי לעץ הוא שחיי הצדיק לא נכרתים, כלומר המשמעות של חייו לא מפסיקה אחרי מותו. גם אם ימות צעיר, חייו הם בלתי פוסקים ויש להם משמעות שנאחזת בנצח. זו תפיסת העולם הבא המקראית.

כעת נחזור לקהלת. קהלת יודע שרוח בני אדם שבה אל הקב"ה כמו שהוא אומר בסוף הספר. השאלה ששואל קהלת היא - האם יש בדבר הזה כדי לנחם ולפתור את בעיית המוות? זו הבעיה שקהלת מתמודד איתה פה. נראה שבהלך הרוח בו שרוי קהלת, אין בידיעה זו נחמה. דורות על גבי דורות התרגלו למחשבה שהשרישו בנו חז"ל שהעולם הזה הוא פרוזדור לעולם הבא [אבות ד, טז]. השאלה שמתפתחת בדימוי זה היא על הפרוזדור ועל ערכו העצמי. הכוזרי אומר שעם ישראל רוצים את האחיזה של העולם הבא בעולם הזה. אנו רוצים שבחיים הארציים תהיה אחיזה בנצח, ולא להתנחם בנחמות על עולם שאין לאדם בו מושג. כאשר החיים הם מוצלחים, אין צורך לחפוף בטרקלין. הרב חרל"פ כותב שהפרוזדור הוא הטרקלין, כלומר משהו מהטרקלין נמצא בפרוזדור עצמו. השקפת העולם המקראית היא שיש לפרוזדור לא רק ערך של הכנה, אלא יש ערך עצמי לעולם הזה במישור הרוחני. מגמת התורה היא לא להמאיס עלינו את החיים ולחפוף ביום המוות, אלא הידבקות בעולם הבא בעולם הזה עצמו.

זו הסיבה שהנחמה של העולם הבא היא לא פשוטה כלל. "יודע" בתנ"ך איננו פועל שמתייחס להכרה השכלית, אלא להכרה הגופנית. בפסוק "וְהָאָדָם יֵדַע אֶת חַוָּה אִשְׁתּוֹ" [בראשית ד, א] נמצאת הפעם הראשונה בה מופיע הפועל י.ד.ע. בתנ"ך, ובפסוק זה מדובר על הכרה באמצעות מגע בלתי אמצעי. נראה שזו המשמעות גם אצלנו: "מִי יוֹדֵעַ רוּחַ בְּנֵי הָאָדָם הֲעֵלָה הִיא לְמַעַלָּה וְרוּחַ הַבְּהֵמָה הֲיִרְדָּת הִיא לְמַטָּה לְאָרֶץ". קהלת שואל - מי חש את הדבר הזה באופן שהוא יכול להתנחם בו? החיים הממשיים בהם אנו אוחזים הם מוכרים לנו, ובהם אנו חפצים. מי הוא זה שחש ברוח האדם שעולה למעלה? קהלת לא שולל את העולם הבא, אלא השאלה היא מי מסוגל לראות בדבר הזה ממשות כל כך ברורה, עד שתפתר בעיית הקיום שלו. קהלת אומר שדיבורים על העולם הבא לא מנחמים אותו, מכיוון שהוא לא מבין במה מדובר.

במשך הספר כולו קהלת מתריס כנגד רעות שונות שבמוות. יש מוות שבא בלא עת, ויש מוות שגורם לכך שאדם מוריש את הונו לאדם אחר. בסוף הספר קהלת דן בבעיה נוספת במוות, והוא מיתה מתוך זקנה וניוון. מעטים זכו למות כאשר לא נס ליחם והם נמצאו בשיא כוחם, גם כאשר הם מזדקנים. התופעה של ההתנוונות היא תופעה קשה שמהווה עלבון לחיים. קהלת מסיים את הספר שעוסק ברובו במוות דווקא בנקודה הזו, שהיא הקשה ביותר [יב, א-ה]:

(א) וזכר את בוראך בימי בחורתיך עד אשר לא יבאו ימי הרעה והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ: (ב) עד אשר לא תחשף השמש והאור והירח והכוכבים ושבו העבים אחר הגשם: (ג) ביום שיזעו שמרי הבית והתענות אנשי החיל ובטלו הטחנות כי מעטו ותשכו הראות בארבות: (ד) וסגרו דלתים בשוק בשפל קול הטחנה ויקום לקול הצפור וישחו כל בנות השיר: (ה) גם מגבה יראו ותתחיתם בדרך וינאץ השקד ויסתבל החגב ותפר האביונה כי הלך האדם אל בית עולמו וסבבו בשוק הספדים:

מדובר פה באדם שאין לו למה לצפות. בפסוק ג' קהלת מתאר את התנוונות איברי האדם. הוא מתחיל לרעוד, רגליו מתעקמות, שיניו נופלות, ועיניו מפסיקות לראות. אדם לא יכול להוציא דיבור ראוי וברור מפיו, איננו מסוגל לנשום בלילות, וסובל מנידודי שינה. כבר בבוקר הוא קם עם ציוץ הציפורים, אך הוא לא מסוגל להינות מקול השיר. כמו זקן הירא מכל בליטה ברצפה כי הוא לא מסוגל לעקוף אותה. כעת קהלת חוזר לפסוק א', בו הוא קרא לאדם לזכור את ה' בצעירותו [ו-נ]:

(ו) עד אשר לא ירתק חבל הפספ ותריך גלת הזקב ותשבר פד על המבוע ונרץ הגלגל אל הבור: (ז) וישב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה: (ח) הבל הכלים אמר הקוהלת הפל הכל:

קהלת אומר שיש לזכור את הקב"ה עד שיגיעו הימים הקשים שהוא מתאר. המגילה נחתמת במוות מזקנה, אך לא מיתת נשיקה - אלא ניוון עד אשר הרוח עוזבת את גופו. אורי צבי גרינברג כתב שיר ששמו "אדוננו המוות אויבנו המוות". השיר עוסק בעיקר בעלבון הנורא שהמוות מהווה בשביל החיים:

צלוחית בשם דקה היא חכמת פילוסופין,
שהימנה טפות הניחוח למות..
נפצתיה בכל המקומות שהעלוה
ועל רסיסיה אלך בעצבת.
אדוננו המות, אויבנו המות!

פה עלוב גוף אדם שפגע בו המות
ואמר הרפא אז שאין לתקן!
ועלוב - כי מכרח האדם הממנה-
על שכונ המתיים גם את זה לשפן
בדלת אמות של אדמת העולם.
עלובים העומדים אז בוכים-בקולם.

בשיר זה מבוטא העלבון של החיים בצל המוות באופן מתמיד. אי אפשר לומר שהבעיה שמציג קהלת היא מקראית, מכיוון שהמקרא חי עם המוות בצורה שונה לחלוטין מקהלת. ספר קהלת הוא חריג ביותר גם בתפיסת המוות.

הרב קוק התמודד עם השאלה הזו באורות הקודש בחלק ב' [מא]:

יראת המוות היא מחלת האדם הכללית, הבאה בעקב חטא... כל עמל האדם סוכס והולך הוא להינצל מן המוות.

יראת המוות היא מוטיב מרכזי של כל התרבות האנושית. הרבה מהמפעלים האנושיים שנעשו, נעשו תחת צל המוות. זאת מכיוון שהאדם באשר הוא אדם בעל תודעה ובעל נשמה - איננו משלים עם תופעת המוות. האדם מקתומם כנגדה ונלחם בה, ובכל מחיר הוא רוצה להיאחז בנצח. דרכים שונות

סולל האדם כדי להימלט מאימת המוות. בנייני פאר כגון הפירמידות במצרים, הם דרכו של האדם הקדמון להיאחז בנצח. הם סברו שככל שתעמוד אותה פירמידה לדורות, כך הם לא יישכחו בשכחה שמתאר קהלת.

פחד המוות משמש דלק לרבים בחברה, והוא גורם לאנשים ליצור כדי להנציח את עצמם. ספרים מכל הגוונים נכתבו בעקבות אימת המוות. מתוך רצון האדם להנציח את עצמו, נוצרו דברים רבים. פחד המוות הוא דחף יצירה בלתי רגיל לאורך כל ההיסטוריה האנושית. חז"ל ראו בזה יתרון: "בתורתו של רבי מאיר מצאו כתוב, והנה טוב מאד והנה טוב מות" [בראשית רבה ט, ה]. גם ברמה המוסרית המוות הוא סיבה לחזור בתשובה. מצד שני ראינו שפחד המוות יכול לשתק את האדם מיצירה.

הבעיה של קהלת היא לא שלו באופן פרטי. כל אדם מתמודד עם השאלה כיצד להפוך את החיים החולפים לנצחיים. ונדמה שאם נתבונן היטב בתנ"ך, נראה שיש על כך תשובה. אמנם תשובה זו לא מספקת את קהלת, אך התנ"ך רואה את הבנים והאדמה שעליה יושב האדם - נחלת אבותיו, כפתרון לנצח בעולם הזה. האדם מנציח את קיומו על ידי בניו שמשיכים את דרכו על נחלת אבותיו. בכך האדם נעשה חוליה במסכת דורות ארוכה. מכאן פתח להבנת מצוות ייבום, גאולת הקרקע ועוד מצוות רבות. הקשר של הדורות כולם לנחלה מסויימת הוא היסוד של הנצח.

הרב קוק מדבר על השחרור מיראת המוות [שם]:

כל עמל האדם סובב והולך הוא להנצל מן המות, ולא יבא למטרתו כי אם בהגדילו את נשמתו, ממקורה הפנימי. השיקוע בעפר החומריות, וההתלהבות הנפשית בכל ערכיה, הוא רק מגדיל את המות, וממילא הוא מוסיף יראה על יראתו, וכל מה שיתאמץ האדם שלא להתירא מפניו לא יועיל לו כלום, מאחר שהוא משקיע את כל היותו בתוכנים כאלה, שמות שולט בהם, והוא מהרסם ומכלה אותם. איך לא יתפלץ הלב על יופי הנהפך לכיעור ועל חמדה שמתהפכת לבחילה. באין לחיים מטרה, המות מוכרח להיות מאוים, המלחמה נגדו לשוא היא, העזות מאומה לא תועיל. התרופות האמתיות שבהן העולם הולך ומשתחרר משעבוד המות הן גנוזות באוצר חיים, בנשמתא דאורייתא, המתגלה בכל גילוייה, והולכת ומסתתרת בחביון עזה. ראש לכל התרופות היא אריכות ימים, אריכות ימים בכדי השעור המספיק לטבעו של אדם, הרוחני והחמרי, האישי והמשפחתי, העולמי והמדיני. כשברכה זאת מתפשטת בעולם. הולכת היא צורת המות, המטלת אימה, ומתבטלת, ותחתיה באה צורה של חזיון הויה, הראוי להערך בערכו האמת.

מועיל הוא גם כן פתוחו של הרוח הלאומי, במה שהאדם מרגיש את אושר הקיבוץ הכללי בהרגשה חיה פנימית, ושמח בשמחת האומה, בתור אבר מאבריה, שבזה פחד המות מצד מראה הכליון החמרי שלו מתקלש, שהרי נשאה היא האומה בדורותיה, שבה כל מעיניו. אבל אין זאת עצמותה של ההצלה מיראת המות, שהרי סוף כל סוף העצמיות הפרטית מתבהלת משידוד מהותה. עצם ההדרכה להסרת יראת המות צריכה לבוא על ידי ההתרגלות של אהבת החיים בערכם האמתית. כל זמן שהכל מדומדם, וחשבון החיים בא רק במהומה, אי אפשר להמדות שתזוקקנה.

הרב קוק כותב בהמשך שם: "המות מום הוא ביצירה, ישראל נועד להעבירו, חרפת עם הוא לנו, וחרפת עמו יסיר מעל כל הארץ, כי ה' דבר". המוות הוא מום, שאותו יש לתקן - והתיקון הוא מה שהרב קוק מתאר לעיל. אין פה ריכוך של הבעיה, אלא המוות הוא אכן חרפה, שעלינו מוטל להעבירו מהעולם. ספר קהלת מדבר בעיקר על החרפה, ושאר ספרי התנ"ך הם התיקון של החרפה הזו.